

Türkiye’de Din, Toplum, Siyaset Anketi: Bir Değerlendirme

Sezgin TUNÇ^()*

Bu çalışmada, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı’nın (TESEV) Şubat 1999 tarihinde Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak yönetiminde hazırladığı “Türkiye’de Din, Toplum, Siyaset” konulu anket araştırması ele alınacaktır. Araştırmada, Türkiye’de din ile toplumsal ve siyasal tutum ve davranışlar arasındaki ilişkinin irdelenip değerlendirilmesinin amaçlandığı belirtilmektedir. “Araştırmanın Amaçları” başlıklı bölümde, araştırmacıların bir anket çalışmasıyla bu konuya eğilmelerinin sebepleri konusunda bir takım gerekçeler ifade edilmektedir; Siyasal İslam’ın yükselişi, Refah Partisi iktidarı, 28 Şubat darbesi gelişmeleri ile birlikte, Türkiye’de en ciddi siyasal krizlerinden birinin yaşanmış olması dolayısıyla, siyasal düzlemde yaşananların toplum nezdinde bulunduğu yankı ve toplum bakımından siyasal çatışma ve muhaliflik olgularının ne anlama geldiği, bu anlamda bir çatışma ve farklılaşmanın toplumsal yaşamdaki izleri ve siyasal eğilimlerin analizi, çalışmanın amaçları olarak ifade edilmektedir. Yine, “İnanç, Davranış ve Tutumlar” başlıklı 6. Bölümde araştırmanın ana amacı “Türkiye’de seçmenlerin dini inanç, tutum ve davranışları ile siyasal davranış ve tutumları arasındaki ilişkileri saptamak, böylelikle ülkedeki Siyasal İslam’ın kapsamlı bir çözümlemesini olanaklı kılmak” şeklinde açıklanmıştır.

İfade edilen şekliyle çalışmada, “%99’unun Müslüman farz edildiği bir ülkede şeriat devleti imkanı” tartışmasında İslamcı ve Laik kesimin savları değerlendirilmektedir. Bu tartışmada, halkın büyük bir çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede, kamusal ve özel alanda İslami esasların daha etkin ve görünürde bir

rol oynaması talebi, söz konusu çoğunluk için haklı bir talep olabileceği savının yanı sıra, Laik kesim açısından da bu talep sonucunda “bir şeriat devleti imkanı” ciddi bir olasılık ve tehlike olarak gözükmektedir. İki sav bakımından da, “İslami bir devlet” talebinin olabirliği ihtimali üzerine yaklaşımlar görülmektedir. Burada, Laik kesimin, İslami devlet imkanının söz konusu olmadığı yönünde değil, bilakis İslamcı kesim gibi şeriata dayalı bir devletin mümkün olabileceği yönünde endişe ve korkularının söz konusu olması önemli bir husustur. Araştırmada, bu iddiaların Cumhuriyetin medeniyet projesinin Türk halkı tarafından ne ölçüde içselleştirildiği sorusu ile birlikte toplumsal düzlemde karşılığı ve gerçekliği saptanmaya çalışılmaktadır. Araştırma hakkında verdiğim bu kısa bilgilerden sonra, araştırmada ele alınan konu bakımından bir kaç hususu zikretmek gerekecektir.

Türkiye’de din, toplum ve siyaset ilişkisi ele alındığında, Türk toplum yapısı, siyaset tarzı ve bununla birlikte dini kurum ve algıları tarihsel gelişimleri ile birlikte ele alınmalı ve ciddi anlamda değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Bu değerlendirme, toplumsal, siyasal ve dinsel kurumların yapılanma ve karakteristikleri Osmanlı’dan Cumhuriyet dönemi Türkiye’sine kadar geçen zaman süreci göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Bu bakımdan Osmanlı’nın Batılılaşma süreci, Tanzimat’tan önce başlayıp Cumhuriyete ve bu güne uzanan bir dönemi kapsayacak şekilde ele alınmalıdır. Her ne kadar Kemalist devrimle birlikte, Osmanlı batılılaşma hareketlerinin ıslahatçı yani radikal olmayan hatta gönülsüz oluşuna tepki olarak, söz konusu düzlemlerde ciddi anlamda radikal değişimler gerçekleştirilmişse dahi, şu an taşıdıkları özellikler itibariyle

(*) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi.

siyasi, dinsel ve toplumsal kurumların geçmişten devralınan nitelikleri hala canlıdır. Bu anlamda, Osmanlı'da doğal olarak din, toplum, siyaset birlikteliği gibi, Cumhuriyet döneminde de aynı biraradalığın veya devletin din ve toplum ile üst konumdaki ilişkisinin sürdürülmek istenmesi olgusu örnek olarak verilebilir.

Batılılaşma süreci ile birlikte devletin halk karşısında yabancılaşması ve kopuşu giderek derinleşmiştir. Bu kopuş, laik ideolojinin jakoben politika ve pratiklerle halkın tarihsel ve yapısal realitesini göz ardı ederek radikal tercihlerde bulunması ile gerçekleştirilmiştir. Bu tercihler doğrultusunda, Cumhuriyet döneminde radikal değişimler ile ortaya konan pratikte "laiklik" temel kavram ve amaç olmuştur. Bunun sonucunda, devletin İslam'ın toplumsal ve siyasal düzlemde etkinliğini kırmaya yönelik laikleştirme eksenli faaliyetleri, halka yabancılaşma şeklinde algılanmaya neden olmuştur. Türkiye'de, Batılılaşma ideolojisinin bir türlü içselleştirilememesinin ve içselleştirilemeyecek oluşunun sebebi toplumsal realite ile birlikte, derin maziden devralınan siyasal ve toplumsal geleneklerdir. Yine, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri, toplumsal ve siyasal anlamda gerçek bir istikrarın yakalanamayışının sebepleri de devletin halkı ile yabancılaşmaya başladığı bu noktada aranmalıdır. Toplumsal ve tarihsel gerçekler toplumun laik ideolojiyi içselleştirmesi önünde en büyük engel olmuştur. Bu sorun bu gün bile canlılığını korumaktadır. 1970'lere gelindiğinde, Siyasal İslam'ın ilk kez partileşmesi ile birlikte Cumhuriyet dönemi ve ardından tek parti dönemi boyunca bastırılmış olan İslamcı muhalefet, siyasal ve toplumsal alanda diğer siyasal akımlardan bağımsız olarak söz söyleyebilme imkanı bulmuştur. 1970'lerden 2000'lere gelene kadar, Türk siyasi hayatında başat iki akımdan bağımsız ve farklı olarak inisiyatif kullanıp kurumsallaşmaya başlayan MNP, MSP, RP, FP çizgisinin/geleneğinin parti pratiği, bu gün "Türkiye'de Siyasal İslam" konusunda yapılan tartışmaları anlamak için iyi okunmalı ve bilinmelidir.¹

¹ 1970 öncesi Türk politikası hakkında farklı bir bakış açısı için bkz.: İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yay., İstanbul, 2001.

Bu gerçekler, başta ifade edilen "halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede bir şeriat devleti imkanı" savı bakımından önem taşımaktadır. Bu kısa açıklamadan sonra, elimizdeki araştırma ve içeriği konusunda bir kaç hususun değerlendirmesine geçebiliriz. Hacimli bir çalışma olmasından dolayı burada özellikle araştırmanın bir resmini verebilecek önemli birkaç hususu değerlendirmeye çalışacağım.

1- Öncelikle şunu belirtmek gerekir; Araştırmacı her ne kadar objektif, bilimsel ve tarafsız bir şekilde araştırma yaptığını belirtse dahi, araştırmanın bizzat amacının ve içeriğinin bu anlamda bir objektifliğe sahip olmayaacağı bilinmelidir. Bir anket çalışmasında, soru formları dahil olmak üzere araştırmanın yapıldığı dönem, örneklem çevresi ve seçimi, verilerin değerlendirilip yorumlanması, arzu edilen görüşlerin öne çıkması için araştırmacının ideolojik tercih ve algılarından ciddi anlamda etkilenir. Zaten anket yolu ile yapılan kamuoyu araştırması, bir kamuoyu yoklamasından ziyade, bir iddianın doğruluğunu ya da yanlışlığını ispata yönelmiş bir amaç taşır. Bu hususu ifade etmemin sebebi, ortaya çıkan tablonun ve bunun üzerine yapılan değerlendirmelerin ifade edildiği anlamıyla mutlak doğru ya da hakikat olarak anlaşılması gerektiği noktasındadır.

2- Araştırma, "Türkiye nüfusunu temsil yeteneğine sahip" 3053 kişilik bir örneklem çerçevesinde Şubat 1999 tarihinde 105 sorudan oluşan bir anket çalışmasına dayanmaktadır. Örneklem seçimi iller bazında oluşturulan kümelendirmelerden seçilmiş şehirler belirlenerek yapılmıştır. Kars, Erzurum, Aksaray, Giresun, Nevşehir, Trabzon, İstanbul, Ankara, İzmir, Eskişehir, Denizli, Antalya ve Bursa örneklem çevresi olarak belirlenmiştir. Örneklemin %51,7'si erkek, %48,3'ü kadınlardan oluşmaktadır. Yine %63,3'ü il ve ilçe merkezlerinde, %36,7'si il ve ilçelere bağlı köylerde yapılan görüşmelerden oluşmaktadır. Ankette örneklem seçimi, "hane sistemi" doğrultusunda hane halkını kapsayacak bir biçimde yapılmıştır. Soru formu, halkın dindarlık düzeyleri, dindarlık ve siyasi tercihler arasındaki ilişki, dinin siyasette rol alması, devletin din ile ilgili politikaları, Cumhuriyet reformları, İslamcı-laik bölünmesi, hoşgörü, dindarlık-muhafazakarlık ilişkisi, Refah Partisi,

Fazilet Partisi, din ile eğitim, din eğitimi, din ve toplumsal cinsiyet gibi konular hakkında sorulmuş 105 sorudan oluşmaktadır. Sorular, parti seçmenlerinin verdikleri cevaplar bakımından da ayrıca değerlendirilip, parti tabanlarının genel eğilimleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. (Örneklemlerin yaş grupları ve eğitim durumları için bkz.: Tablo 5.2, 5.3)

3- Araştırmanın temel olarak, ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olmasının İslami harekete meşruiyet kazandırıp kazandırmadığı konusuna dayandığını belirttik. Burada araştırmacılar, sorulan sorularla bu konuyu irdelemeye çalışmaktadırlar. Sorulardan elde edilen cevaplarla, halkın genelinin dinine bağlı ve inançlı Müslümanlardan oluştuğu tezi doğrulanmaktadır. “Hangi dine mensupsunuz?” sorusuna, %96,6 oranında “Müslümanım” cevabı verilmiştir. İbadet alışkanlıkları konusunda sorulan sorularda bir kaç kategori şeklinde bir ayırım gözetilmiştir; toplumsal (namaz, oruç), ekonomik (fitre, zekat) ve Halk İslam’ı (mevlit, adak, türbe ziyareti) kaynaklı üç ayrı kategori sonuçları bakımından ayrı ayrı yorumlanmıştır. Araştırmacı, burada “yaşanan İslam’ı” yakalamayı hedeflediğini belirtmektedir. Aynı zamanda toplumsal karakteri baskın olan oruç ibadeti konusunda, Ramazanda her gün oruç tuttuğunu söyleyenlerin oranı %91 gibi bir orandadır. %60,2 zekat verdiğini, %67,8 ise her Kurban Bayramı’nda kurban kestğini söylemiştir. Her gün namaz kılanların oranı %45,8, kılmadığını söyleyenlerin ise %53,1 oranındadır. Araştırmanın bu sorulardan sonra vardığı sonuç şu şekilde özetlenmiştir; “İbadet alışkanlıklarını sorduğumuz sorulara verilen cevaplar halkın büyük çoğunluğunun sadece inançlı olmayıp ibadetlerini de yerine getirdiğini göstermektedir.” Parti seçmenleri bakımından ibadet alışkanlıkları konusundaki yanıtlarda farklılaşmalar beklendiği gibi çıkmıştır. CHP’nin birinci kategori ibadetler bakımından en düşük ibadet alışkanlığına sahip grup olarak ortaya çıktığı görülmektedir. CHP seçmeninin ardından sırasıyla DSP, ANAP, MHP, DYP ve FP seçmeni gelmektedir. DYP seçmeni maddi güce dayalı fitre ve zekat gibi ibadetleri yerine getiren en büyük çoğunluğu oluşturmalarına karşın, namaz ve oruç gibi ibadetlerde en yüksek çoğunluğu oluşturan FP seçmenininin maddi güce dayalı ibadetleri yerine getirmek

bakımından daha düşük orana sahip olması, partilerin tabanları hakkında maddi durum/imkanlar açısından gösterge sayılabileceği ifade edilmektedir.

Yukarıda, ibadet konusundaki soruların değerlendirilip yorumlandığı gibi diğer konularda da benzer yöntem izlenmiştir. Burada her konuyu araştırmacı gibi ele alıp değerlendirmek gereksiz olacağından yukarıdaki değerlendirmeyi örnek olarak buraya aktardım. Ayrıntılar için bizzat anket metninden faydalanılabilir.

4- 28 Şubat darbesi ardından dinsel tutum, davranış ve eğilimlerin bilgi ve haber kaynakları ile birlikte müdahale edilip şekillendirildiği bir dönemde soruların muhataplarının doğru bir zihin algısı ile cevap verip veremeyecekleri şüphelidir. Sorular bakımından spekülatif, belli bir algı biçimini dayatmış halde, belli cevapların alınması yönünde izlenimler edinmek mümkündür. Dinin devlet ve siyaset düzenini yönlendirmesi konusunda sorulan soru örnek olarak gösterilebilir (Şekil 6.2.1). Burada sorunun bizzat kendisi duruma olumsuz bir yaklaşım arz etmektedir. Bunun yanısıra, şeriat ve laiklik konusundaki sorulara verilen cevaplar, kavramlar konusundaki kargaşa hali bilinmesine rağmen araştırmacı tarafından kesin tespitler şeklinde değerlendirmelere girilip yorumlanmıştır. Şeriat istemi ile ilgili sorudan çıkan %21,1 olumlu cevap hakkında araştırmacının “şeriat devletinden ne anlaşıldığı muğlaktır” değerlendirmesi de aynı doğrultuda örnek olarak verilebilir (Tablo 4.1., değerlendirme için; s. 17). Yine şeriat istemi ile ilgili tablo 4.1’de Haziran 1995, Mart 1996 ve Mayıs 1998 tarihleri itibari ile ortaya çıkan tablo dikkat çekicidir (kaynak; TÜSES anketi).

5- Kimlik tanımlanması sorusunda ortaya çıkan tabloda; %35,4 Müslüman, %33,9 Türk vatandaşı ve %20,2 Türk oranı ortaya çıkmıştır. Kürt ve Alevi kimliği tanımlamaları oldukça düşük orandadır. Araştırmacının yorumu “Araştırmamızın halkın %97’sinin Müslüman olduğu bir ülkede Müslüman kimliğin ağırlıklı bir şekilde ön plana çıkmadığını, her ne kadar kendini öncelikle Müslüman olarak tanımlayanlar %35,4 ile en büyük kategori ise de, kendini Türk veya vatandaşlık kimliği etrafında tanımlayanların halkın çoğunluğunu

oluşturduğunu göstermektedir” şeklinde ise de, ortaya çıkan oranların daha farklı korelasyonlarla daha farklı yorumlanması da mümkündür. Örneğin; kendini Müslüman olarak tanımlayanlar ile kendini Türk olarak tanımlayanların oluşturduğu kategori daha büyük olabilmektedir. Araştırmacının aksine, “Türk” ve “Müslüman” kimlik tanımlamalarının, “Türk” ve “Türk vatandaşı” kimliklerinden daha fazla ilişkili ve yakın olduklarını düşünüyorum.

6- İslami esasların toplum hayatında etkinliği ve görünürlük üzerine tartışma ve sorunlarda olduğu gibi, anketteki sorularda ve araştırmacının yorumlarında “Kadın Sorunsalı” oldukça merkezde bir rol almaktadır. Araştırmacı, hem laik hem de İslamcı kesimde kadınların siyasi mücadelenin baş aktörleri olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda, faaliyetler ve söylemlerle birlikte görünürlük meselesi çerçevesinde ilk planda ayrılan konular yine kadının kamusal ve özel alanlardaki rollerine ilişkindir. Ancak araştırmanın bulguları (örneğin başörtülü, türbanlı ve çarşafli kadınlar toplamda %72,5 gibi bir orandadır) konu hakkında yapılan tartışmalarda realitenin ne kadar göz ardı edildiğini ispat etmektedir. Diğer konular gibi, gerek devlet politikaları gerekse yapılan tartışmalar anlamında sorunun tek tarafı ve kasıtlı bir biçimde oluşturulan imajlar ile nasıl çarpıtıldığı ortaya çıkmaktadır. Araştırmacı, laik kesimin bu konudaki endişelerinin haklı olduğu sonucuna varmıştır. Çünkü, ortaya çıkan manzaraya göre halkın çoğunluğu örtünme konusunda oldukça muhafazakardır (%58,4 her Müslüman kadının başını örtmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu fikre katılmayanlar %32,6 oranındadır). İslamcı partilerin seçmenleri arasında örtünmenin gerekliliği doğrultusunda cevap verenlerin oranının yükseldiği de belirtilmektedir. Bunun dışında aynı verilerin değerlendirilmesi noktasında, “eğitim düzeyi arttıkça aşırı dindarlık ve muhafazakarlık eğilimleri azalmakta, buna karşın çağdaş değerler daha önem kazanmaktadır” yorumu önemli bir iddia olarak karşımıza çıkmaktadır.

7- Araştırmacı, soruların bütünsellik içinde değerlendirilebilmesi için çok değişkenli dört endeks aracılığıyla yorumlamaya gittiğini belirtmektedir. Bu boyutlardan birincisi “din temelli muhafazakarlık” olarak belirlen-

miştir. Burada ilgi çekici olabilecek sonuç, dinsel muhafazakarlık eğiliminin en yüksek FP seçmenlerinde değil, sırasıyla MHP ve DYP seçmenlerinde çıkmasıdır. İkinci boyutta, “RP’ye destek ve şeriat istemi” konusunda FP seçmeni açık farkla ön sıradadır. Üçüncü ve dördüncü boyutlar “dinsel tolerans” ve “marjinalite” olarak belirlenmiştir. Burada seçmenler arasında ciddi bir farklılaşmanın olmadığı belirtilmekte ancak marjinalite boyutunda ANAP seçmeni görece daha düşük çıkmaktadır.

8- “Dinin siyasetteki rolü” başlıklı bölümde de dikkat çekici hususlar mevcuttur. Bu bölümde iki grup soru ile dinin siyasetteki yeri konusunda kişilerin ne yöne eğilimli oldukları ve çok partili düzen içinde din temelli politika yapan partilere yönelik görüşler öğrenilmeye çalışılmıştır. Din temelli olup olmadığı tartışmalı olmasına rağmen Refah ve Fazilet partileri hakkında bu kategori içinde sorular sorulmuştur. İlk kategoride, “Türk parti sistemi içinde din temelli politika yapan partiler olmalı mı?” sorusuna %60,6 oranında olumsuz, %24,6 oranında olumlu cevap verilmiştir (Şekil 6.2.1). Bu sonuç, araştırmacı bakımından “inanç farklılıklarının hoşgörü ve barış ortamında korunması büyük bir çoğunluk için toplumsal huzurun ayrılmaz bir parçası olarak algılanmakta...” olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda araştırmacının, din temelli politika yapan partilerin, “inanç farklılıklarının hoşgörü ve barış ortamında korunması”na aykırı olduğu ön kabulü dikkat çekicidir (Bu konuda bak. Tablo 6.2.1) Aynı kategoride başörtüsü konusunda, gerek devlet memuru kadınların gerekse üniversite öğrencisi kızların isterlerse başlarını örtmelerine izin verilmesi gerektiğine görüşülenlerin %75’i destek verirken bu görüşe katılmayanların oranı %16 düzeyindedir.

9- “İslamcı-Laik bölünmesi var mı?” tartışması, araştırmada din-siyaset ilişkisi ve Cumhuriyet devrimleri bağlamında irdelenen bir başka konudur. Bundan önce “Türkiye’de seçmenlerin siyasi tercihleri sol-sağ yelpazesi üzerinde ağırlıklı olarak merkezde yer almaktadır” şeklinde bir tespit yapılmıştır. 1970’lerden 1999’a merkezin sağındaki seçmen kitlesinin arttığı ancak seçmen kitlesinin dörtte üçünün kendini merkeze yerleştirdiği belirtilmektedir. Araştırmacı, İslamcı-Laik bölünmesine parti tercihleri açısından bakmak-

tadır (İslamcı-Laik bölünmesi dışında farklı inançta olanlara karşı hoşgörü ortamı için bkz.: Tablo 6.6.1., 6.6.2., 6.6.3).

10- Kanaat, tutum ve değerlere yansıyan dindarlık boyutları (Bölüm 6.8), daha önce ifade edilen din temelli muhafazakarlık, İslamcı-Laik karşıtlığı, dinsel tolerans ve marjinalite boyutları ile değerlendirilmiştir. (ayrıntılar için bkz.: Tablo 6.8.1, Tablo 6.8.2, ve Tablo 6.8.3) Seçmenleri bakımından en muhafazakar parti DYP, ardından MHP ve FP gelmektedir. En RP ve şeriat karşıtı parti seçmeni DSP’de, ardından CHP ve ANAP’ta bulunmaktadır. Dinsel tolerans boyutunda, tüm parti seçmenleri aşağı yukarı aynı dinsel tolerans faktör değeri almaktadır. (Bu konu dışında seçmen tercihlerini etkileyen etmenler anlamında bkz.: Tablo 6.9.1)

Sonuç

Araştırmanın sonuç bölümünde en çarpıcı bulgu olarak, Türkiye seçmeninin merkezden sağa doğru kaymakta oluşu sunulmuştur. Bu kayma, merkez sağ ve merkez sol partilerin oy kaybını açıklamaktadır. Araştırmanın konusu olan Siyasal İslam açısından bu noktanın önemi, sağ seçmenin, ayırt edici bir özellik olarak, Siyasal İslam’a verdiği destektir. Yine bu bağlamda daha önce ifade edilen din temelli muhafazakarlık eğilimi bakımından MHP seçmeninin de, FP seçmenine benzer özellikler taşıması önemlidir. Bu anlamda araştırmacının, Milli Görüş geleneğinin temsilcisi olan FP’nin, artık Siyasal İslam temelinde destek bulan yegane parti olmadığı şeklindeki yorumu da önem taşımaktadır.

Sonuç bölümünde, ayrıca, din temeli kutuplaşmanın siyasal düzlemde varolmasına karşın, toplumsal anlamda ciddi bir karşılığı olmadığını belirtmektedir. Dinsel tolerans bakımından homojenlik, bu durumu ispat eder mahiyette bir veri olarak kabul edilmektedir. Bunun yanısıra, araştırmacının, 28 Şubat sonrası kamu alanını ilgilendiren bir takım düzenlemelerin halk tarafından ciddi bir tepki ile karşılanmadığı (kadının kamusal alandaki rolüne ilişkin düzenlemeler hariç) iddiasının, araştırma sonucu elde edilen veriler göz önünde bulundurulduğunda, tutarsız ve hatta kendi ile çelişir bir hal aldığı görülmektedir.

Bu durumu, başta da ifade ettiğim gibi, anketin yapılaş amacı ve bir iddiayı ispatlama amacına yönelmesi dolayısıyla zorunlu olarak sübjektif nitelik taşıması ile açıklamak mümkündür.²

Son olarak denilebilir ki, bu araştırmada elde edilen veriler büyük ölçüde realiteyi yansıtmaktadır. Ancak, araştırmacının yorumu açısından, bulguların değerlendirilmesi noktasında bir takım sorunlar ortaya çıkmaktadır. Burada bilinmesi gereken husus, tartışmalı olduğunu belirttiğim söz konusu yorumların oldukça sübjektif olup, belli bir takım savları ispata yöneldiğidir.

Şubat 1999’da yapılmış bu araştırmada, ele alınan konular bakımından elde edilen verilerin 2002 itibarıyla nasıl bir hal aldığı önem taşımaktadır. Bu bakımdan araştırmacının da yaptığı gibi, daha önce yapılmış olan anketlerdeki sonuçlar ile karşılaştırmada önemli bulgular elde edilebilir. Bu hususta benim düşüncem, devlet politikaları, uygulamaları ve gelişmeler sonucunda toplamda, halkın devlete olan yakınlığı ve güveni, yerini daha fazla yabancılaşmaya ve kopuşa bırakacaktır. Buna sebep olarak süregelen baskıcı uygulamalar ile halkın boğuştuğu ekonomik krizler gibi önemli hususlar gösterilebilir. Nitekim, son ekonomik kriz ile halkın tahammül sınırları o kadar zorlanmıştı ki, bir sosyal patlamanın yaşanması ihtimali söz konusu olabilmişti. Başörtüsü konusunda, İmam Hatiplerdeki uygulamalar ile devlet, adeta halkı kendisine düşman ilan etmeyi göze almıştı. Filistin’de yaşanan İsrail vahşetine rağmen devlet, tüm karşı çıkışlara rağmen İsrail ile işbirliği antlaşmaları imzalamak gibi kamuoyunu hiçe sayan uygulamalar diğer sebepler olarak sayılabilir. Tüm bu gelişmeler sonucunda, bu gün yapılacak benzer bir araştırmada ortaya çıkacak bulguların pek şaşırtıcı olmayacağı kanaatindeyim.

² Darell Huff, *İstatistik ve Yalan: İstatistik İle Nasıl Yalan Söylenir*, çev.: Ergin Koparan, Sarmal Yay., İstanbul, 2002.